

16. Шульга О. А. Массово-информационная деятельность СМИ Республики Беларусь по формированию национального информационного пространства // Журналістыка–2008: стан, праблемы, перспектывы : матэрыялы 10-й Міжнар. навук.-практ. канфер. — Мінск : БДУ, 2008. — С. 225–227.

17. Atkinson R. A Dissenter's Commentary on the Professionalism Crusade / R. Atkinson // Texas Law Review. — 1995. — p. 259.

18. Belarus: Browsing Foreign Websites a Misdemeanor [Electronic resource] / Library of U.S. Congress official site. — 2012. — Mode of access: http://www.loc.gov/lawweb/servlet/lloc_news?disp3_l205402929_text. — Date of access: 07.07.2012.

19. Enemies of the Internet Report 2012 [Electronic resource] / Reporters Without Borders. — 2012. — Mode of access: <http://en.rsf.org/beset-by-online-surveillance-and-12-03-2012,42061.html>. — Date of access: 04.07.2012.

УДК 007:304:655

Віговська Ю. С.,

методист вищої категорії Державного музею іграшки

КНИЖКИ-ІГРАШКИ ДЛЯ ДІТЕЙ РАНЬОГО ВІКУ

У цій статті ми зосередили увагу на поліграфічних виданнях для немовлят та дітей раннього віку, специфічних особливостях цих видань (форми, художнього оформлення, тематики тощо). Розглянули і проаналізували класифікації поліграфічних видань та матеріали дослідників, визначили основні психолого-педагогічні та художньо-технічні вимоги до книжок-іграшок для дітей цієї вікової групи.

Ключові слова: книжка-іграшка, стандарти, поліграфічне оформлення, ранній вік.

Постановка проблеми. Актуальність статті полягає у тому, що, розглядаючи особливості виготовлення книжок-іграшок та їх різновиди, ми послуговуємося психолого-педагогічними аспектами розроблення та виготовлення дитячої поліграфії. Дослідники, що вивчають проблематику поліграфічних видань, звертають увагу на матеріальні конструкції книжки-іграшки, проводять кількісний та якісний аналіз існуючих поліграфічних видань для дітей, але майже не звертають увагу на необхідність підпорядкувати класифікацію видань для дітей, яка подається в нормативних документах для поліграфічної галузі, педагогічній віковій періодизації. Сучасний ринок пропонує величезний асортимент поліграфічної продукції для розвитку та навчання дітей.

Постає проблема, як зорієнтуватися в сучасних тенденціях та забезпечити споживачів якісним продуктом, що буде зрозумілим, цікавим і корисним для малюків. Аналіз фондів Державного музею іграшки Міністерства освіти і науки України у порівнянні з аналогічною сучасною продукцією змушує підняти проблему розробки та виготовлення якісної книжки-іграшки для малюків. Яскраве оформлення та сучасні матеріали мають бути підкріплені професійним дитячим малюнком та змістом, що задовольняють запити дорослих на навчально-розвивальну продукцію для малюків і, що найголовніше, відповідають потребам самих дітей.

Книжка-іграшка — це специфічне видання, що має особливу конструктивну форму, розраховане на дитячу аудиторію; вона призначена для ігрової діяльності, естетичного та розумового розвитку дітей, виготовляється з урахуванням психофізіологічних, соціальних, художніх та естетичних потреб дитячої аудиторії. Книжка-іграшка — це відгалуження дитячої літератури, що стоїть на перетині двох сфер: іграшки та поліграфічного видання, отже потребує урахування специфіки друкованих видань та іграшки.

Книги для дітей пережили багато змін, перетворень, удосконалень, подолали чимало проблем на шляху свого становлення. Сучасним читачам складно уявити, що казки Шарля Перро, суттєва складова частина дитячої бібліотеки, були написані для дорослих, а не для дітей.

Лише в XVII столітті людство створило той ґрунт, що сприяв появі книги, яка віддалено нагадувала сучасні дитячі книжки. В ній відбувається акцентуація передовсім на зображення, тобто картинку. Це «*Orbis sensualium pictus*» («Світ чуттєвих речей у картинках») Яна Амоса Коменського, який запровадив ідею наочності. Праця Каменського — перший крок до створення книжок-іграшок.

Художні критерії книги для дітей склалися та змінювалися залежно від історичної ситуації, естетичних та педагогічних поглядів часу. В XVII столітті книжка з картинками була доступна лише дітям, які отримували освіту (вдома, в школі, гімназії тощо). В XIX столітті книжка з картинками стала сімейною книгою, її могли читати діти різного віку. Проте книжка з картинками XIX століття мала ще нечисленні ілюстрації до тексту, малюнок був суто допоміжним елементом. Це були книжки з гравюрами та віньєтками. Пізніше з'являються кольорові картинки та ноти до колицьових пісень і римованих дитячих віршів, відомих нам як забавлянки або утішки [3, с. 12]. Поступово книжка для наймолодших, що не вміють читати, набуває максимальної художності.

В XX столітті настає розквіт дитячої літератури, майже в усіх країнах світу до виготовлення масової книги для дітей залучають кваліфікованих

майстрів графіки та живопису. Це робить малюнок дитячої книги невіддільним від процесів розвитку пластичних мистецтв (*живопису, скульптури, графіки, фотомистецтва*) [3, с. 12]. Яскравих результатів у цьому досягли радянські майстри (В. Лебедев, Ель Лисицький, Ю. Галіцин, В. Литвиненко, Г. Карлов, В. Григор'єв, Ю. Поливанов, Н. Береговський тощо), які збагатили книжкову ілюстрацію та вплинули на розвиток радянської графіки. Нова технологія офсетного друку, введена після II Світової війни, дозволяє художнику обирати різні техніки виконання малюнку, що спонукає його переосмислювати структуру дитячої книги, її колористику, форму, просторову композицію, адже нові матеріали — нові можливості для створення малюнку. Крім того, потреба в наданні дитячій поліграфії ідеологічного забарвлення спричиняє в країнах соцтабору не тільки активний розвиток, а й суворий контроль книжкової продукції, що, в свою чергу, призводить до контролю якості, доцільності та накопичення готових видань (в фондах бібліотек, літературних музеях, приватних колекціях). Ці друки утворюють колосальну спадщину різноманітних книжок-іграшок, які головню й ілюструють розвиток дитячого книговидавництва на теренах Радянського Союзу.

Перше українське державне видавництво, засноване 1934 р. як Дитвидав УРСР, перервавши діяльність через Другу світову війну, в 1956 р. відновило свою роботу на базі редакції літератури для дітей «Молодь», в 1964 р. отримало свою сучасну назву: «Веселка», а в 2010 р. видавництву надано статус національного [8, с. 110].

Через появу альтернативних засобів розваг (радіо, кінематограф, мультиплікація, мультимедії, інтернет), сучасне книговидавництво розробляє інші, нестандартні форми дитячої книги, розширює тематику видань, щоб зробити поліграфію конкурентоспроможною. Таке змагання дозволило значно збагатити та урізноманітнити види дитячих книг, а саме асортимент книжок-іграшок.

Проблемами дитячої поліграфії, зокрема книжками-іграшками цікавляться: Е. І. Огар [8, с. 56–69], Н. О. Кіт [6, с. 48], О. М. Вернигора [1, с. 49–53] та ін.

Е. І. Огар та О. М. Вернигора звертають увагу, що якісну книжку для дітей складно не тільки купити, а й створити, адже в державних стандартах недостатньо чітко прописуються всі аспекти дитячої книги.

В Державному стандарті України 3017–95 «Видання. Основні види. Терміни та визначення» подається таке тлумачення книжки-іграшки: «Вид видання, особливої конструктивної форми, що призначене для розумового та естетичного розвитку дітей [5, с. 48]». Визначення надто абстрактне, тому викликає низку питань. В понятті «книжка-іграшка» вже закладено ігрову

діяльність, але у тлумаченні це не подано, хоча логічно, що можливість ігрової маніпуляції, гри є основою для такого типу видань, адже в грі відбувається естетичний, сенсорний та розумовий розвиток дитини. В цьому державному стандарті перелічено такі види книжок-іграшок: книжка-ширмочка, книжка-вертушка, книжка з ігровим задумом, книжка-панорама, книжка-витівка, книжка-фігура.

Ця класифікація не є вичерпною. Ще один Держстандарт, на який обов'язково потрібно звернути увагу: ДСТУ 2165–93 «Іграшки. Терміни та визначення.» В цьому стандарті подано таке тлумачення книжки-іграшки: «Книжка (без тексту або з текстом, що займає не більше ніж 30 % площі) з ігровими деталями та (або) з деталями, що рухаються (книжка-картинка, книжка-ширмочка, книжка-панорамка тощо)» [4, с. 18]. Це визначення терміну є більш вдалим, а головне тут акцентується увага на картинці, а саме на її провідній ролі у виданнях для малят. Картинка має займати не менше 70 % площі. Також йдеться про ігрові деталі, знову ж акцентується увага на грі. Окремо в цьому документі подано визначення поняття книжка для розфарбовування: «Книжка (без тексту або з текстом не більше 30 % площі) з малюнками призначеними для розфарбовування» [4, с. 18]. Порівняно з попереднім документом, перелік видів книжок-іграшок трохи менший, але тлумачення подано більш докладне. Тому було б не зайвим об'єднати всі данні, що подано в цих нормативних документах, та доповнити перелік книжок-іграшок, цей оновлений документ надав би змогу поліпшити та спростити роботу підприємств, що дозволить зробити дійсно якісну, цікаву, корисну, розвиваючу та естетично цінну книгу.

Досить розлогу класифікацію різновидів книжки-іграшки подає Е. І. Огар. Вона пропонує розрізнати такі види: книжка-«забавка», музична книжка-іграшка, книжка-«розкладанка», книжка-«шопка», книжка-«куліска», книжка-«вирубка», «ажурна» книжечка, книга з серії «доторкнися і відчуй», а також пальчикова книжка-іграшка [8, с. 65–67]. Класифікація більш сучасна та охоплює значну кількість видів книжок, але не вирішує проблеми з понятійним апаратом. Ознаки, за якими подана класифікація, не зведені до єдиного знаменника. Якщо розглядати книжки за типом конструкції, то маємо: розкладанка, шопка, куліска. Але розкладанка може бути і музичною книжкою, і забавкою тощо. Тому така класифікація потребує доопрацювання.

Окрім зовнішнього вигляду поліграфічного видання та його конструктивної форми, важливе значення має вікова адресованість книжки. Щодо періодизації за віком, в СОУ 22.2–02477019–11:2008. «Поліграфія. Видання для дітей. Загальні технічні вимоги» [9, с. 6] подано таку класифікацію:

- I група — видання для дітей віком до 5 років включно;
- II група — видання для дітей віком від 6 до 10 років включно;
- III група — видання для дітей віком від 11 до 14 років включно;
- IV група — видання для дітей віком від 15 до 18 років включно.

Нас цікавлять головно поліграфічні видання I групи. Вихователям та батькам доводиться працювати вже з готовою книгопродукцією. Така градація ускладнює підбір книжок-іграшок для наймолодших через невідповідність педагогічній віковій періодизації: 0–1 рік — немовля; 1–3 роки — ранній вік; 3–4 роки — молодший дошкільний вік; 4–5 років — середній дошкільний вік; 5–6 (7) років — старший дошкільний вік. Дитина протягом перших п'яти років життя переживає різні етапи психічного та інтелектуального розвитку, і книжки-іграшки, що підходять дитині двох років, недоцільно залучати до бібліотеки п'ятирічного вихованця. В роботах Л. С. Виготського зазначається, що навчання корисне лише тоді, коли орієнтоване на «зону найближчого розвитку дитини». Л. С. Виготський так тлумачить цей термін: «Зона найближчого розвитку дитини — це відстань між рівнем її актуального розвитку, визначеним за допомогою завдань, що виконуються самостійно, і рівнем можливого розвитку, що визначається за допомогою завдань, що виконуються дитиною під керівництвом дорослих і в співпраці з розумнішими товаришами» [2, с. 30–431]. Тобто, поступово матеріал у книжці повинен ускладнюватися, спонукаючи розвиток функцій, що тільки починають формуватися у дітей, а не залучати лише повністю сформовані. Діяльність дитини формує психіку, а значить впливає на її розвиток. Зважаючи на специфіку психофізіологічного та інтелектуального розвитку сучасної дитини, не можна об'єднувати в одну групу дітей, що знаходяться в різних вікових категоріях, адже їх потреби значно відрізняються. Наприклад, в період немовляти провідною діяльністю є спілкування, в наступний період — предметно-маніпулятивна діяльність, тому потреби у дітей будуть значно відрізнятися.

Зараз на полицях книгарень можна побачити книги для дітей навіть від 3–6 місяців. Звичайно, немовля буде сприймати книгу передовсім як іграшку. Тому сучасні видавництва випускають їх озвученими (натискаєш на маленьку подушечку — книжечка пищить) та водостійкими. З такою книжечкою можна купатися, до того ж вона не тоне і легко піддається гігієнічній обробці. Ця книжечка є книжкою лише за зовнішнім виглядом. Читати її та розглядати картинки, так як звикли дорослі, дитина не буде. Немовля не стільки сприймає картинку, скільки яскраві плями. Дитина на них зосереджується, а озвучення

або шурхіт сторінок, в які вшито плівку, зацікавлює і примушує повторювати рухи руками, стискання долонь, що позитивно впливає на розвиток моторики та уваги. М'які сторінки з різних видів тканин додають тактильних відчуттів, особливо, якщо зображення на них зробити об'ємним. Серію книжечок з плівки, які не тонуть, до того ж озвучені, випустило видавництво «Перо»: «Казкові книжки для купання» (див. фото № 1). Але таку книжечку можна замінити гумовою качечкою, яка також не тоне, озвучена і природніше виглядає у воді.

В ранньому віці (1–2 роки) відбувається зародження самостійної гри, тому дитина, з якою в цей період багато грають, швидше стає самостійною, краще говорить, сама може себе розважити. В цей період відбувається стрімкий розвиток сенсорних процесів, тому бажано обирати книжки з використанням основних кольорів, що дозволить дитині ознайомитись та вивчити їх. Не варто залучати до однієї ілюстрації подібні кольори, наприклад, синій та фіолетовий. Це може збивати дитину та ускладнити процес запам'ятовування. Надмірне використання яскравих кольорів також негативно впливає на естетичну цінність книги. Фон, перевантажений яскравим або надто насиченим кольором, ускладнює процес «прочитання» ілюстрації. В книжці-ширмочці «Когда можно плакать?» (див. іл. № 1. «Когда можно плакать?») нейтральний (пастельний) фон дозволяє зосередитись на малюнку, а цікаве розміщення тексту доповнює концепцію ілюстрації. Книжки-іграшки, які використано нами для ілюстрації (унаочнення) цієї статті — з колекції Державного музею іграшки.

Ілюстрація № 1. «Когда можно плакать?»

В книжці «Шутки» (див. іл. № 2, № 3 «Шутки») в ілюстраціях використано яскраві кольори, але через світлі поля сторінки яскраві барви не дратують, а додають акценти ілюстраціям.

Ілюстрація № 2. «Шутки»

Ілюстрація № 3. «Шутки»

Біле тло в книжці-картинці «Zosia і Piotrus» (див. іл. № 4, № 5 «Zosia і Piotrus») органічно поєднано з кольоровими елементами зображення. Предмети та люди, що зображені на білому фоні, не здаються просто розміщеними в просторі та відірваними від площини. Малюнок органічний і не переобтяжений кольорами завдяки вправному виконанню.

Ілюстрація № 4 «Zosia і Piotrus»

Ілюстрація № 5 «Zosia і Piotrus»

Талановитий художник спроможний створити захоплюючі ілюстрації, використовуючи невеликі формати сторінок, без надмірного насичення кольором, але з такими виразними малюнками, що не потребуватимуть супроводжуючого тексту. Так, «Сорока-Білобока» (див. іл. № 6 «Сорока-Білобока») намальована таким чином, ніби кадри мультфільму, що йдуть один за одним. Малюнок послідовний і зрозумілий без тексту.

Ілюстрація № 6 «Сорока-Білобока»

Через ілюстрацію до книжки малюк засвоює форму та величину предметів, розташування в просторі та часі. В цей період дитина вже може об'єднувати предмети за спільними ознаками, розвивається активне мовлення. Тому ілюстрації до книжок мають бути предметними, що дасть змогу дітям зосередитися на окремих предметах, вивчити їх форму, властивості, розміщення в просторі. Малюнок окремого предмета, поданий ізольовано, допомагає зосередити увагу дитини не тільки на назві предмета, а й на назвах його ознак, частинах, на визначенні словами його кольору, форми, розміру. При розробленні тематики книжок-іграшок слід використовувати програми виховання та розвитку дітей раннього віку, затверджені Міністерством освіти і науки України.

Потрібно, щоб дитина самостійно пізнавала на картинці предмети, розрізняла їх за розміром, кольором, матеріалом, впізнавала їх у різному розміщенні та стані. Такі вправи стимулюють розумовий розвиток, збагачують словник дитини не тільки іменниками, а й прикметниками та дієсловами.

Для дітей раннього віку можна використовувати в книжці сюжетні ілюстрації, але тільки у тому разі, якщо вони з нескладними сюжетами, та знайомими ситуаціями. Це дозволить за участю дорослого розширити словниковий запас дитини, дізнатися більше про світ. Також можна розробляти книги без тексту, адже на цьому етапі розвитку дорослий є співучасником дитини у освоєнні поліграфічних видань. Діти пізнають предмет за участю дорослого через спілкування та обговорення зображення, адже під час розглядання ілюстрацій дитина та дорослий вибудовують свій діалог навколо зображення, обговорюючи різні деталі.

Для наймолодших (ранній вік) варто обирати зі значного переліку книжок-іграшок такі види: книжка-картинка, книжка-ширмочка, тактильні книжка із серії «доторкнися та відчуй», і книжки з цікавими конструктивними формами. Ці книжки дозволяють зацікавити дитину і надати їй можливість в повній мірі маніпулювати з цими книжками-іграшками. Не надто складна форма дозволяє дитині впоратися після кількох повторювань із завданням,

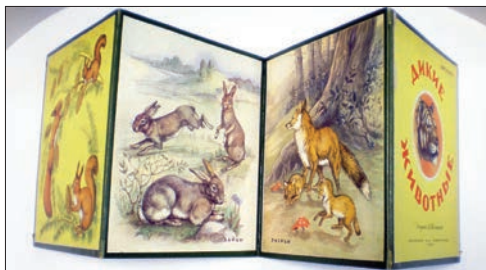

тому потрібно книжки-ширмочки складати так, щоб діти могли користуватися ними самостійно. Адже малюку цікаво не тільки розгортати сторінки і дивитися на картинки. Ці книжки можна поставити півколом і зображення перетворяться в панораму (див. іл. № 7 «Детки в клетке»).

Ілюстрація № 7 «Детки в клетке»

А можна поставити «гармошкою» і так розглядати малюнки або спробувати скласти книгу іншим способом (див. іл. № 8 «Дикие животные»).

Ілюстрація № 8. «Дикие животные»

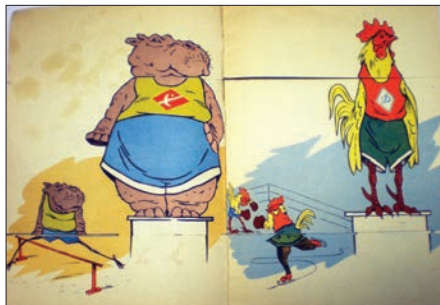
Книжка-картинка, як і книжка-ширмочка, повинна бути такого формату, щоб дитина могла сама гортати сторінки. Аркуші паперу мають бути не надто великими, щоб видання не було важким, і бажано, щоб сторінки були виготовлені із цупкого матеріалу: картон, тканина, плівка.

Це не тільки продовжить життя книжці, а й поліпшить гортання сторінок для малюків, адже сторінки, що є товщими, легше перегорнути. Тактильні книжки мають бути приємними на дотик, формат цього видання дозволяє погратися не лише з кольором, розміром, як у попередніх книжках-іграшках, а й з фактурою та рельєфом.

В книжках можуть зустрічатися й ігрові деталі, але вони мають бути простими у використанні. В цьому аспекті книжна «Чемпионы» (див. іл. № 9, № 10, № 11, № 12) є досить цікавою за своїм форматом, художнім оформленням та неперевершена за майстерністю художника. Внутрішні сторінки книги розрізані на три смужки. Верхня та нижня смужки вузькі, центральна смужка книги більш широка. Горгаючи таку книжку, дитина розглядає не лише існуючих, хоча й персоніфікованих, тварин, а може порухом руки долучитись до створення якоїсь неіснуючої істоти, химери або до кумедної ситуації. Таку книжку можна створити і без залучення сучасних матеріалів або конструкцій, тут головне фантазія художника.

Ілюстрація № 9 «Чемпионы»

Ілюстрація № 10 «Чемпионы»

Ілюстрація № 11 «Чемпионы»

Ілюстрація № 12 «Чемпионы»

Не зважаючи на те, який у книжки формат, потрібно пам'ятати, що в цей період у дитини формується самоповага та самооцінка, і тому книжка повинна бути такою, щоб дитина змогла освоїти маніпуляцію з нею і відчувти почуття

радості та гордості від власних успіхів. В цей час продовжується розвиток емоційної сфери через почуття, які виявляє дитина, реагуючи на ситуації та довкілля. Тому, книжка має бути такою, щоб могла зацікавити дитину та викликати у неї позитивні почуття.

Ілюстрація, що посідає основне місце у дитячому виданні, має бути якісно зроблена, що дозволить дитині в повній мірі насолодитися книжкою-іграшкою. Не варто для зображень використовувати багатоплановість, надмірну кількість другорядних деталей. Якщо в книжках-іграшках починає з'являтися текст, то ілюстрації не повинні бути як відірваними від тексту, так і буквально зображати те, що написано. Поява текстового супроводу примушує ілюстратора дотримуватись певних рамок. Текст, який використовується у книжці-іграшці, має бути виразним, але простим, та побудований на тій лексичній базі, що відповідає мовленнєвому досвіду дитини, та бути легко засвоєваним. Найкраще цим критеріям відповідають дитячі вірші, що є цінними і дотепними.

Висновки. Для створення справді якісних, цікавих та розвиваючих книжок-іграшок для найменших читачів потрібно удосконалити та розширити понятійний апарат в цьому виді поліграфічних видань. Адже неточне та неповне тлумачення впливає і на якість виготовлюваної продукції. Варто переосмислити періодизацію, якою послуговуються сучасні видання, для виготовлення таких книжок-іграшок, що створять умови для продуктивного психофізіологічного та інтелектуального розвитку дітей. Ілюстрації, що розроблюються до книжок-іграшок, спираючись на індивідуальний розвиток дитини, поліпшать не лише сприймання зображення та розуміння сюжету, а дозволить по-справжньому зацікавити дитину такою іграшкою, вплинути на її інтелектуальні можливості та дозволяють розвинути естетичні смаки та чуттєвість.

Література:

1. *Вернигора О. М.* Книжкові видання для найменших читачів: проблеми і перспективи. / О. М. Вернигора // Щоквартальний науковий збірник / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут журналістики. — Київ : Інститут журналістики Т. 31 : квітень-червень. — 2008. — 144 с.
2. *Выготский Л. С.* Педагогическая психология. / Л. С. Выготский — М.: АСТ, Астрель, Люкс, 2005. — 671 с.
3. *Ганкина Э. З.* /Детская книга вчера и сегодня: по материалам зарубежной печати / сост. [и авт. вступ. ст., с. 9–28] / Э. З. Ганкина. — М. : Книга, 1988. — 310.
4. *ДСТУ 2165–93.* Іграшки. Терміни та визначення. — К.: Держстандарт України, 1993. — 56 с.

5. ДСТУ 3017–95. Видання. Основні види. Терміни та визначення. — К. : Держстандарт України, 1995. — 48 с.
6. Кіт Н. О. Особливості конструктивно-композиційного вирішення журналу для дошкільників: єдність у різноманітності. / Н. О.Кіт // Наук. Зап. Ін-ту журналістики. — К. : Ін-т журналістики КНУ ім. Тараса Шевченка, 2003. — Т. 10. с. 48
7. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Каваліва, В. І. Теремка. — К. : ВЦ «Академія», 2007. — 752 с. (Nota bene).
8. Огар Е. І. Дитячі книги: проблеми видавничої підготовки : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Е. І Огар. — Львів : Аз-Арт, 2002. — 160 с.
9. СОУ 22.2–02477019–11:2008. Поліграфія. Видання для дітей. Загальні технічні вимоги. — К.: Державний комітет телебачення та радіомовлення України, 2008. — 33 с.

Додатки:

1. Ілюстрація № 1. Прокоф'єва С. Л. «Когла можно плакаты»/ С. Л. Прокоф'єва. — К. : «Граїлик», 1993. — с. 1–5.
2. Ілюстрація № 2. Зотов К. «Шутки» / К.:Зотов — Издательство «Детский мир», 1958. — с. 2.
3. Ілюстрація № 3. «Шутки» Зотов К. «Шутки» / К. : Зотов — Издательство «Детский мир», 1958. — с.3.
4. Ілюстрація № 4. «Zosia i Piotrus» / Warszawa : Wspola Sprawa, с. 1.
5. Ілюстрація № 5. «Zosia i Piotrus» / Warszawa : Wspola Sprawa, с. 6.
6. Ілюстрація № 6. «Сорока-Білобока» Карлов Г. Сорока-Білобока / Г. Карлов — Одесса : ф-ка картонажно-бумажных изделий. — с. 1, 4–6.
7. Ілюстрація № 7. Маршак С. Я. «Детки в клетке» / С. Я. Маршак — М. : Издательство «Малыш», 1076. — с. 5–8.
8. Ілюстрація № 8. Поляков Д. «Дикие животные» / Д. Полакой — Львов : картонажная ф-ка горместтопрома. — 12 с.
9. Ілюстрація № 9 Береговский М. «Чемпионы»/ М. Береговский — Харьков : «Заря», 1972. — с. 1–2.
10. Ілюстрація № 10 Береговский М. «Чемпионы»/ М. Береговский — Харьков : «Заря», 1972. — с. 1–2.
11. Ілюстрація № 11 Береговский М. «Чемпионы»/ М. Береговский — Харьков : «Заря», 1972. — с. 3–4.
12. Ілюстрація № 12 «Чемпионы» Береговский М. «Чемпионы»/ М. Береговский — Харьков : «Заря», 1972. — с. 3–4.